"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या:एक अभ्यास"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड मानव्यविद्या शाखेतील अर्थशास्त्र या विषयात विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) पदवीकरीता सादर करण्यात येणारा संशोधन आराखडा

संशोधक

देवकत्ते शिवाजी रामराव

(एम. ए, अर्थशास्त्र, बी. एड.)

लक्ष्मी रेसिडेन्सी, बाबा नगर नांदेड

ईमेल- shivajidevkatte@gmail.com

फोन - 9970830043

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. रावसाहेब पिराजी. इंगळे

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक)

कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हाडोळती

ता. अहमदपूर जि. लातूर

संशोधन केंद्र

सामाजिक शास्त्रे संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या एक अभ्यास"

प्रस्तावना :

भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा ऊस उत्पादक देश आहे कारण भारतातील सर्व व्यावसायिक पिकांमध्ये ऊसाचे उत्पादन मूल्य सर्वाधिक आहे. त्यामुळे जेथे भौगोलिक परिस्थिती अनुकूल असेल तेथे शेतकऱ्यांची ही पहिली पसंती आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा साखरेचा ग्राहकही आहे. साखर ही मोठ्या प्रमाणावर वापराची अत्यावश्यक वस्तू आणि गरिबांसाठी ऊर्जेचा सर्वात स्वस्त स्त्रोत आहे.

असा कोणताही देश नाही जिथे साखर वापरली जात नाही. बहुतेक राष्ट्रे त्यांच्या गरजेसाठी पुरेशा प्रमाणात साखरेचे उत्पादन करतात परंतु काही देश त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी साखर आयात करतात. नुकत्याच आलेल्या एका ऑनलाईन अहवालात असे दिसून आले आहे की सुमारे १२० देश त्यांच्या स्वत:च्या गरजा भागवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर ऊस उत्पादन करत आहेत आणि भारत त्यापैकी एक आहे.

निर्यातीच्या बाबतीत, भारत हा दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उत्पादक असूनही, साखरेची निर्यात करण्याची कोणतीही सातत्यपूर्ण व्यवस्था नाही आणि साखरेचा साठा जास्त असतानाच निर्यात करतो. पण अलीकडे, २०१३ च्या उत्तरार्धापासून भारताने साखर कारखान्यांना नवीन व्याजमुक्त कर्जे दिली आणि फेब्रुवारी २०१४ मध्ये, देशांतर्गत किमती वाढवण्यासाठी साखर निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारताने अनुदान जाहीर केली, हे सर्व भारताच्या साखर विकास निधी (SDF) मधून केले आहे.

आता साखरेला जागतिक अर्थव्यवस्थेत सर्वाधिक राजकीय घटक असलेला कच्चा माल म्हटले गेले आहे. जागतिक स्तरावर निर्यात होणाऱ्या साखरेच्या

६०% पेक्षा जास्त प्रमाणात सहा देश नियंत्रित करतात (प्रति २०१४ आकडेवारी) ब्राझील, थायलंड, भारत, ग्वाटेमाला, मेक्सिको आणि फ्रान्स. आणि या सर्व बाजारपेठांमध्ये साखरेला मोठ्या प्रमाणात अनुदान दिले जाते.

जागतिक साखर बाजारावर वर्चस्व राखणे हे स्पष्टपणे ब्राझील सरकारचे धोरण आहे, ज्याने २०१४ मध्ये सर्व जागतिक साखर निर्यातीपैकी ३५% पेक्षा जास्त नियंत्रित केले होते. ब्राझील प्राधान्य कर्ज योजना आणि कर्जमाफीपासून इनपुट अनुदानापर्यंत साखर कार्यक्रमांवर किमान $२.५ अब्ज खर्च करते. स्थायी सरकारनेही साखरेच्या उत्पादनावर संपूर्ण नियंत्रण ठेवले आहे आणि देशांतर्गत किमती वाढवण्याचा मार्ग म्हणून ७० ते ८० टक्के उत्पादन निर्यात केले पाहिजे. आपल्या साखर उत्पादक शेतकऱ्यांना किमतीच्या समर्थनाव्यतिरिक्त शेतकऱ्यांना थेट अनुदान आणि त्यांच्या साखर उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांची कार्यक्षमता सुधारण्यास मदत करण्यासाठी प्राधान्य कर्ज कार्यक्रम प्रदान करते. अशा परिस्थितीत साखरेची निर्यात भारतासाठी नेहमीच तोट्याची ठरत आहे.

ऊस हे एक महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे नगदी पिक आहे. कटिबंधीय हवामानामध्ये येत असल्यामुळे येथील हवामान ऊसासाठी अत्यंत पोषक आहे, महाराष्ट्रातील ऊस शेती व त्यावर आधारित साखर कारखानदारी ही ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक, तसेच राजकीय विकासाची प्रतीक ठरलेली आहे. महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादक शेतक-यांनी महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी भक्कम पायावर उभी राहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले आहे. त्यामुळेच महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखानदारी स्थिरावली आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी क्षेत्रातील साखर उद्योग हा उत्तम नियोजनाचा व प्रभावी कार्याचा आदर्श ठरू लागला. गेल्या अर्धशतकात महाराष्ट्रात ऊस क्षेत्र, ऊस उत्पादन, साखर कारखाने व सभासद संख्या यामध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे.

महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारींमुळे ग्रामीण भागातील जनतेला विशेषतः तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्याचबरोबर शिक्षण क्षेत्रामध्ये लक्षणीय सुधारणा होऊन ग्रामीण भागातील शेतक-यांच्या मुलांना शिक्षणाची फार मोठी संधी उपलब्ध करून देण्यास मदत ठरत आहे.

भारतातील साखरेची अर्थव्यवस्था :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी-आधारित उद्योग महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. सुमारे ६० दशलक्ष ऊस उत्पादक शेतकरी, त्यांचे अवलंबून असलेले आणि मोठ्या संख्येने शेतमजूर असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येपैकी सुमारे ७.५% लोक ऊस लागवड, कापणी आणि अनुषंगिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले आहेत. या व्यतिरिक्त, देशात २०११-१२ पर्यंत ५० दशलक्ष लोकांसाठी रोजगार निर्माण करणारे ५२७ साखर कारखाने/गिरण्या आहेत.

साखर उद्योगाने सुरुवातीला ग्रामीण भारतामध्ये दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया यासारख्या उद्योजकीय क्रियाकलापांना सुलभ करून आणि शैक्षणिक, आरोग्य आणि क्रेडिट सुविधा प्रदान करून सामाजिक-आर्थिक बदल घडवून आणले होते. मात्र, आज राज्यस्तरीय धोरणे आणि योग्य नियोजनाअभावी हा उद्योग रक्तबंबाळ झाला आहे.

तसेच, अनेक पाश्चिमात्य किंवा प्रमुख ऊस उत्पादक देशांप्रमाणेच, आपल्या देशात ऊस हा एकमेव साखरेचा स्त्रोत आहे आणि म्हणून, देशातील साखरेची मागणी आणि पुरवठा यांच्यातील कोणतीही विसंगती राष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वाची मानली जाते त्याचा ऊस आणि ऊस लागवडीच्या अर्थशास्त्रावर परिणाम होतो. मोठ्या प्रमाणात अनेकदा, राज्य सरकारांच्या पुढाकाराने एकीकडे ऊसाची किफायतशीर किंमत निश्चित करणे आणि दुसऱ्या बाजूला वाजवी वेळेत पेमेंट करण्यासाठी मिशेतकऱ्यांना ऊसाची देय्यके देण्यासाठी कारखान्यावर दबाव

आणणे यामुळे शेतकऱ्यांना ऊसाच्या पिकाखाली अधिक क्षेत्र टाकण्यास प्रोत्साहन दिले.

भारतात, ऊसाचा वापर साखर (६३.४%), गूळ (२१.८%) आणि खांडसरी (३.२%) करण्यासाठी केला जातो, तर ऊस उत्पादनापैकी ११.७% बियाण्यासाठी वापरला जातो.

गूळ आणि खांडसरी सारख्या भारतातील पारंपारिक गोड पदार्थ मुख्यतः ग्रामीण लोक वापरतात आणि दोन्ही उत्पादनाच्या एकाच वर्षात वापरतात. सेंट्रीफ्यूज्ड साखर, हाताने, जास्त काळ साठवून ठेवता येते आणि तिचा घरगुती तसेच व्यावसायिक वापर होतो. देशात उत्पादित होणाऱ्या साखरेपैकी ३०% साखर घरगुती वापरासाठी जाते तर उर्वरित ७०% मिठाईग्रह आणि शितपेय उत्पादकांसारख्या अन्न प्रक्रिया उद्योगात वापरली जाते.

महाराष्ट्रातील ऊस पिकाची सध्यस्थिती :

एकेकाळी साखर आयात करणारा आपला देश साखरेची निर्यात करू लागला. महाराष्ट्रात आजअखेर १६५ साखर कारखान्यांची नोंदणी झालेली असून १८ खाजगी कारखान्यांसह १४७ सहकारी साखर कारखाने कार्यान्वित अवस्थेत आहेत. महाराष्ट्रातील कोकण विभागातही साखर कारखाने उभारले जात आहेत.

भारतातील ऊसाखाली असलेल्या एकूण क्षेत्रापैकी फक्त १८ टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात असून देशाच्या तुलनेत महाराष्ट्राचा साखर उत्पादनातील वाढ ३५ टक्के आहे. २०१४-१५ वर्षाच्या गळीत हंगामाचा विंचार करता असे दिसून येते की, ऊसाचे क्षेत्र १०.५५ लाख हेक्टरपर्यंत वाढले. ऊसाची उत्पादकता हेक्टरी ८८ टनांच्या आसपास येऊन ठेपली तर साखर ऊतारा देखील ११.३० टक्के इतका होता.

राज्याचे साखर उत्पादन देखील १०५.१४ लाख टन झाले. राज्याने साखर उत्पादनात जरी भरीव कामगिरी केलेली असली तरी ऊसाची उत्पादकता (टन/हेक्टर) व साखर ऊतारा यामध्ये वाढ करण्यास भरपूर वाव आहे. १९५५ सालापासून विचार केल्यास महाराष्ट्रातील ऊसाखालील क्षेत्रामध्ये जवळ जवळ १० टक्के वाढ झाली असून त्याप्रमाणात उत्पादकता वाढलेली दिसून येत नाही.

महाराष्ट्राची ऊस उत्पादकता व साखर उतारा न वाढण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी हंगामनिहाय ऊसलागवडीखालील क्षेत्र व उत्पादक्तेनुसार ऊस जातीच्या तोडणीचा अभाव, हंगामनिहाय ऊसाच्या सुधारित जातींची निवड व त्यांच्या लागवडीचे अयोग्य नियोजन, शुद्‌ध व निरोगी ऊस बेणे पुरवठा होण्यासाठी त्रिस्तरीय बेणेमळ्याचा अभाव, पाण्याचे अयोग्य नियोजन, रासायनिक खतांचा असंतुलित वापर, योग्य पिकाच्या फेरपालटीचा अभाव, अयोग्य आंतरपीक पद्‌धती, एकात्मिक कोड व रोग व्यवस्थापनाचा अभाव, तण नियंत्रणाबाबत अयोग्य नियोजन, खोड़वा पिकाचे अयोग्य व्यवस्थापन, अतिवृष्टी, अवकाळी पाऊस, गारपीट, दुष्काळ, बदलते हवामान, वाढते उष्णतामान / तापमान, रोग किडींचा वाढता प्रादुर्भाव इ. समावेश होतो.

मानवाच्या दैनंदिन गरजा भागविण्याची जबाबदारी शेती क्षेत्रामार्फत समर्थपणे सांभाळली जाते. इतकेच नव्हे तर उद्‌योगधंद्‌याना लागणारा कच्चा माल शेती क्षेत्रातून प्राप्त होतो. एका बाजूला जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करणे तर दुसऱ्या बाजुला देशात औद्‌योगिकरणास सहाय्य अशी दुहेरी भूमिका शेती क्षेत्र करत असते. भारतातील एकूण श्रमशक्तीपैकी जवळपास ६५ टक्के श्रमशक्तीला शेतीतून रोजगार प्राप्त होतो. ग्रामीण जनतेच्या दृष्टीने शेती हे उपजिविकेचे प्रमुख साधन आहे. त्यामुळेच शेती क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरुवातीच्या काही वर्षात भारतीय शेती मागासलेली व पारंपरिक स्वरुपाची होती. भारतीय नियोजन काळात सरकारने शेतीच्या विकासाचे अनेक कार्यक्रम राबविले त्यामुळे शेतीसाठी पतपुरवठ्याच्या सोयी व जलसिंचनाच्या योजना तसेच विक्री व्यवस्थेत सुधारणा इत्यादी कारणामुळे शेती विकासाला बरिच मदत झाली.

कृषी क्षेत्रातील उत्पादनाचा विचार करता शेतकरी आज पारंपरीक पिकांकडून नगदी पिकांकडे वळत आहेत. कारण शेतीकडे व्यापारी दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे. त्यात महाराष्ट्राचा विचार करता प्रामुख्याने ऊसाचे पीक घेण्यावर शेतकऱ्यांचा अधिक भर दिसतो. त्याचे कारण वाढती साखर कारखानदारी, कमी उत्पादन खर्च, हमखास किमान चांगला भाव मिळण्याची हमी तसेच नैसर्गिक आपत्तीचा कमी प्रभाव यामुळे शेतकऱ्यांनी ऊस उत्पादनाच्या लागवडीकडे अधिक लक्ष दिलेले दिसते. ऊस हे प्रमूख उष्ण कटीबंधीय पीक असल्याने भारतात ऊसाचे चांगले उत्पादन होते. ऊस उत्पादन व साखर उद्योग हे समांतर उद्योग असून त्याचे एकमेकांवर भविष्य अवलंबून आहे.

महाराष्ट्रातील ऊस शेती व त्यावर आधारित साखर कारखानदारी ही ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक तसे राजकीय विकासाची प्रतीक ठरलेली आहे. महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादक शेतक-यांनी महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी फक्त पाण्यावर उभी राहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात साखर कारखानदारी स्थिरावली आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी क्षेत्रातील साखर उद्योग हा उत्तम नियोजनाचा प्रभावी कार्याचा आदर्श ठरला आहे.

महाराष्ट्रातील तसेच भारतातील ऊस उत्पादनाचे महत्व व ऊस उत्पादनाचे प्रमाण लक्षात घेता महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने मराठवाडा विभाग जिल्ह्यातील ऊस उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा अभ्यास करण्यासाठी, त्यांच्या उत्पन्न तसेच

खर्चाचा अभ्यास करण्यासाठी मराठवाडा विभाग जिल्हयातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास या विषयाची संशोधनासाठी निवड केली आहे.

संशोधन विषयाची निवड :

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६५ टक्के लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात राहते. भारतातील ग्रामीण जनतेच्या दृष्टीने शेती हे उपजिविकेचे प्रमुख साधन आहे. भारत सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत शेतीच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. पण आजही इतर देशाच्या तुलनेत भारतीय शेती व शेतकरी मागासलेला दिसून येतो. आज भारतातील शेतकरी पारंपरीक दृष्टिकोण सोडून व्यापारी दृष्टिकोनातून शेती करत असला तरी त्याला अनेक समस्यांना सामना करावा लागतो. व्यापारी पिकांमध्ये सर्वाधिक पसंती असलेले पीक म्हणून ऊसाचे उत्पादन घेतले जाते. ऊस उत्पादनासाठी येणारा उत्पादन खर्च कमी, नैसर्गिक आपत्तीचा कमी प्रभाव तसेच कमी मेहनत यामूळे अनेक शेतकरी ऊस उत्पादनास प्राधान्य देतांना दिसून येतात. त्यामुळे अशा ऊस उत्पादन घेणाऱ्या ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या जाणून घेणे, ऊस उत्पादनाची लागवड पध्दती, सिंचन, हमीभाव, वाहतूक सोयी, गाळप इत्यादी ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या प्रश्नांचा अभ्यास करुन त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना करता येतात काय ? याचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाने **"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या: एक अभ्यास"** या विषयाची संशोधनासाठी निवड केली आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :

प्रस्तूत संशोधन विषय हा आंतरराष्ट्रीय तसेच राष्ट्रीय स्तरावरचा महत्त्वाचा प्रश्न असल्यामुळे या प्रश्नाच्या अनुषंगाने माझे संशोधन हे

ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी निश्चित महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. ऊस लागवड पद्धती, ऊसाची प्रत, ऊसाचे वाण, ऊसाला मिळणारा हमी भाव, साखर उद्योगाची कमतरता, वाहतूक समस्या, ऊस उत्पादक शेतक-यांसाठी शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या योजना व त्या योजनांचा ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना मिळणारा फायदा तसेच जिल्ह्यातील साखर कारखान्याची शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी असणारी भूमीका इत्यादी महत्त्वाच्या प्रश्नाकरीता सदरील संशोधन हे महत्त्वपूर्ण असून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या काय समस्या आहेत? जसे उदा. ऊस पीकाची लागवड वाण, ऊसाच्या भरघोस उत्पादन दर्जाच्या जातीच्या माहितीचा अभाव ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती, ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च व मिळणारे उत्पादन, शेतकरी कर्जबाजारीपणाची कारणे इत्यादी अनेक गंभीर प्रश्नाच्या उत्तरांकरीता **"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या एक अभ्यास"** याकरीता प्रस्तुत संशोधन हे महत्वाचे ठरणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या ऊस लागवड प्रक्रियेमध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

२.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादन घेण्यासाठी लागणाऱ्या भांडवल व पतपुरवठ्याच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

३.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादन घेण्यासाठी लागणाऱ्या मुलभूत सुविधांच्या (रस्ते, पाणी, वीज पूरवठा) समस्यांचा अभ्यास करणे.

४.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या साखर कारखान्याशी संबधित समस्यांचा अभ्यास करणे.

५.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी शासनाच्या विविध योजनांचा आढावा घेणे.

६.मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्येचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहीत कृत्ये :

१.ऊस उत्पादन करण्यासाठी लागणाऱ्या भांडवल व पतपुरवठ्याच्या समस्या मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहेत.

२.मराठवाड्यात ऊस उत्पादन घेण्यासाठी लागणाऱ्या मुलभूत सुविधांचा (रस्ते, पाणी, वीज पूरवठा) अभाव आहे.

३. मराठवाड्यातील साखर कारखान्यांमुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या विकासात उत्तरोत्तर प्रगती होत आहे.

संशोधन पध्दती :

कोणत्याही विषयातील संशोधन करीत असतांना ते संशोधन अचूक पध्दतीने व्हावे, त्यात निष्कर्ष निघावेत, विषयाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी आणि वस्तुस्थितीचे सत्य आकलन होण्यासाठी विषयानुसार संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला जातो. यामध्ये प्रामुख्याने ऐतिहासिक संशोधन पध्दती, प्रायोगिक संशोधन पध्दती तसेच सर्वेक्षणात्मक संशोधन पध्दतीचा समावेश होतो.

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी सर्वेक्षणात्मक व तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला असून तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक संमक (सामुग्री) आणि द्वितीय संमक (सामुग्री) पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन पध्दती : प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम या दोन्ही स्त्रोत किंवा तंत्राचा वापर करुन तथ्य संकलन करण्यात येईल .

प्राथमिक स्त्रोत : प्राथमिक स्वरुपाचे तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखत अनुसूची तयार करुन त्या आधारे मराठवाडा विभागातील आठ ऊस उत्पादक जिल्ह्याची निवड करुन प्रत्येक जिल्ह्यातून १०० ऊस उत्पादक म्हणजे एकूण ८०० ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांच्या मुलाखती घेऊन अनुसुची स्वतः भरुन घेतल्या जाणार आहेत. त्याच बरोबर निरिक्षण तंत्राचा देखील उपयोग करण्यात येईल.

दुय्यम स्त्रोत : अध्ययन विषयाशी संबंधीत दुय्यम तथ्य संकलित करण्यासाठी वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ परभणी, जिल्हा कृषी कार्यालय मराठवाडा विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ मराठवाडा विभाग, पीपल्स महाविद्यालय नांदेड, यशवंत महाविद्यालय नांदेड, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय मराठवाडा विभाग, महानगरपालिका ग्रंथालय मराठवाडा विभाग येथील ग्रंथालयात भेटी देवून तेथे उपलब्ध असलेले या विषयावरील प्रकाशित तसेच अप्रकाशित ग्रंथ, साप्ताहिके तसेच मासिके, वर्तमान पत्रे, संशोधन पत्रिका, संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी माध्यमातून संबंधीत संशोधनाची माहिती प्राप्त करून घेतली जाईल.

सहेतूक व सोयीस्कर नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी मराठवाडा विभाग जिल्हा हे कार्यक्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे. त्यामुळे मराठवाड्यात एकूण ८ जिल्हे आहेत. त्यात संशोधनासाठी ऊसाचे क्षेत्र असणाऱ्या सर्व जिल्ह्याची निवड करून. त्यामध्ये प्रत्येक जिल्ह्याच्या उप विभागीय तालुकातील पाच गावाचा समावेश करून अभ्यासाकरिता नमुना निवड पद्धतीच्या माध्यमातून करण्यात येणार आहे. नमुन्यांची निवड करत असताना प्रत्येक जिल्ह्यातून १०० ऊस उत्पादक शेतकरी मिळून प्रत्येकी ८ जिल्ह्यातून ८०० ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची नमुना म्हणून संशोधनासाठी अभ्यास करण्यात येणार आहे.

तथ्य विश्लेषण आणि अर्थबोधन :

"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या: एक अभ्यास" या विषयासंबंधीत मुलाखत अनुसुची या तंत्राद्वारे तथ्य संकलित केल्यानंतर संकलित माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी की (Key) आणि सांकेतिक करुन वर्गीकरण करण्यात येईल. त्यानंतर संकलित केलेली माहिती spss प्रणाली मध्ये टाकून सारण्या तयार करून त्यांचे विश्लेषण केले जाणार आहे. सारण्यांच्या आधारे मिळालेल्या सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण करुन निष्कर्ष काढण्यात येणार आहेत.

संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा :

"मराठवाड्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या एक अभ्यास" करतांना या संशोधनाची व्याप्ती प्रादेशिकतेच्या दृष्टीने फक्त मराठवाडा विभागातील आठ जिल्हयातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यासापुरती मर्यादित आहे. मराठवाडा विभागातील आठ जिल्हयातील ऊसाची पीक पध्दती, ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या ऊस क्षेत्राचे प्रमाण यांचा अभ्यास मराठवाडा विभागातील आठ जिल्हयाच्या संदर्भात करण्यात येणार आहे.

प्रकरणाची मांडणी :

प्रकरण पहिले प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये बदलत्या पीक रचनेचा अभ्यास, भारतातील ऊस लागवडीखालील प्रमुख राज्य, ऊस लागवडीच्या पध्दती, राज्यनिहाय ऊस उत्पादनाचे प्रमाण, महाराष्ट्रातील ऊसाच्या जाती मराठवाडा विभाग जिल्हयातील ऊस लागवडी खालील क्षेत्र उत्पादन व इतर घटकांचा अभ्यास करण्यात येईल.

प्रकरण दुसरे संशोधन पध्दती व संशोधन साहित्याचे पुनर्विलोकन

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अभ्यासाची निवड, अभ्यास विषयाचे महत्त्व, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहित कृत्ये, संशोधनाची पध्दती, संशोधनाच्या मर्यादा, प्रकरणाची रचना इत्यादी घटकांचा अभ्यास करून विषयाला अनुसरुन केलेले अध्ययन या विषया संबंधी प्रकाशित झालेले साहित्य यामध्ये झालेले विचारमंथन याचा आढावा सदरील प्रकरणामध्ये करण्यात येईल.

प्रकरण तिसरे : मराठवाडा विभागाची अर्थव्यवस्था

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मराठवाडा विभागातील जिल्ह्याची भौगोलिक माहिती, ऐतिहासिक माहिती. रचना, जमीन, हवामान, औद्योगिकीकरण, रोजगार, शिक्षण, कृषी क्षेत्र, ऊस लागवडी खालील क्षेत्र, लोकसंख्या, सिंचन, क्षेत्र इत्यादी घटकाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण चौथे - मराठवाडयातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधन क्षेत्रातील प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण करण्यात येईल.

प्रकरण पाचवे - निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधन क्षेत्रातील प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून हाती आलेले महत्वाच्या निष्कर्षांची मांडणी करून ग्रहितांची सत्यता पडताळण्यात येईल व ऊस उत्पादकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनाकडे शिफारशी करण्यात येणार आहेत.

संदर्भसुची :

१. बोधनकर, सुधीर अलोणी, विवेक मृणाल कुलमणी (१९९९) सामाजिक संशोधन पद्धती, द्वितीय आवृत्ती. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन. पृ. क्र. ६८

२. आगलावे, प्रदीप (२००८) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, दुसरी आवृत्ती, नागपूर श्री साईनाथ प्रकाशन. पृ. क्र. ३८६

३. www.districteconomicsservey.com

४. www.maharashtragazet.com

५. DharL.B., 'Sugar Industry and Rural Develoment', Indian Sugar, Sept. १९८१, Page No. ३८८.

६. Bhopal Singh, 'A study of marking of Sugarcane and its pro- ceeds the dist of Muzaharnagar, Utarpradesh', Unpublished Ph.D. ६.Thesis Meerat University Uttarpradesh १९८४.

७.Sinha R.V.. 'Sugar Industry in India', Deep Publication New Delhi, Page No.५० to ५७.

८.Tipse S.D., 'Capacity Utilization in Sugar Industry'. Arthmanthan, April / June १९८८, Page No. १८. ८.

९. जोशी आर.डब्ल्यु., 'साखर कारखान्यात आयात होणारा ऊस व उत्पादनकर्ते एक अभ्यास', संदर्भ मालेगांव सहकारी साखर कारखाना बारामती पुणे (१९८४ ते १९८७), एम.फील. अप्रकाशित शोध प्रबंध, सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे.

१०.सोनाळे पी.एस., नांदेड जिल्हयातील ऊस उत्पादकाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाबर साखर कारखान्याच्या परिणामाचे मुल्यांकन', अप्रकाशित शोधप्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, २००६.

११.झंवर रमेश, 'सहकारी साखर कारखाने पागुळ गाडा', योजना मासिक वर्ष ३६, अंक ४ था. एप्रिल २००८, पृष्ठ क्र. १६ ते १८.

१२. सय्यद सलमान हैदर, 'चिनी का अर्थशास्त्र', योजना मासिक वर्ष ५२, अंक ४, २००८, पृष्ठ क्र. १५ ते २०..

१३.पडोळे बी.बी., 'वसमत तालुक्यातील सिंचनाचे पीक रचना व पिक प्रवृत्तीवर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन अर्थशास्त्र विषयातील एम.फिल पदवीसाठी सादर केलेला लघुशोध प्रबंध', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक सन २००९

संशोधक
देवकत्ते शिवाजी रामराव
(एम. ए, अर्थशास्त्र, बी. एड.)
लक्ष्मी रेसिडेन्सी, बाबा नगर नांदेड
ईमेल- shivajidevkatte@gmail.com
फोन - ९९७०८३००४३

संशोधन मार्गदर्शक